

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930 (470) «199/...»: [323.26 (=411.16) «186/1917»
DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189347>

Олександр Безаров
orcid.org/0000-0002-8467-0647
кандидат історичних наук, доцент,
асистент кафедри історії Нового та новітнього часу
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
(Україна, Чернівці)
alex.bezarov@gmail.com

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЄВРЕЇВ У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Анотація

У статті розглядаються головні підходи у сучасній російській історіографії стосовно місця та ролі євреїв у революційному русі в Російській імперії. Доведено, що з-поміж сучасних російських істориків, які досліджували процеси становлення та розвитку революційного руху в Росії, лише невелика їх група звернула належну увагу на активну участь євреїв у діяльності російських революційних організацій. Серед таких дослідників слід відзначити наукові доробки О. В. Будницького, Б. М. Міронова, Ю. В. Анісіна, Ю. В. Варфоломєєва та інших, котрі були переконаними у тому, що євреї відігравали важливу, хоча й не ключову роль у розвитку революційного руху в Російській імперії.

***Ключові слова:** сучасна російська історіографія, євреї, революційний рух, Російська імперія.*

Olexander Bezarov

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the
Department of Modern and Contemporary History
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
(Ukraine, Chernivtsi)
alex.bezarov@gmail.com*

MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT THE PLACE AND ROLE OF THE JEWS IN REVOLUTIONARY RUSSIA IN THE RUSSIAN EMPIRE

Summary

More than a hundred years have passed since the largest continental empire in the world has fallen. The Russian Revolution of 1917, which stopped three hundred-year rule of the Romanov dynasty, ripened in the depths of the Russian revolutionary movement, the problems of the formation and development of which are of vital interest to contemporary researchers. A significant participation of the Jews in the history of the revolutionary movement in the Russian Empire is considered one of the understudied problems, although the Jews together with the Poles, Armenians and Latvians tried to break the autocratic regime at the beginning of the 20th century.

Over the past quarter of the century the representatives of contemporary Russian historiography have managed to catch up with the study of those problems of the historical past, which, in the Soviet times, were considered ideologically incorrect themes in the development of the Soviet historical science. The main idea of the article is to determine the priority directions and the most urgent problems in contemporary Russian historiography of the participation of the Jews in the revolutionary movement in the Russian Empire, on the basis of a critical analysis of the results of the latest research of the Russian historians.

The notion of “revolutionary movement in the Russian Empire” is understood by the author as the development of all known at that time all-Russian revolutionary organizations that were distinguished by their activity, especially at the beginning of the 20th century, which aimed at overthrowing autocracy. It is proved that among contemporary Russian historians who studied the processes of formation and development of the revolutionary movement in Russia, only a small group of them paid appropriate attention to the active

participation of the Jews in the activities of the Russian revolutionary organizations. The scientific works of O. V. Budnitsky, B. M. Mironov, Yu. V. Anisina, Yu. V. Varfolomeyev and others should be noted among such researchers, who were convinced that the Jews played an important, though not a key role in the development of the revolutionary movement in the Russian Empire.

The Russian researchers did not deny the fact that the Jews were active participants in both Russian revolutions in 1905 and 1917, which by their nature were not exclusively "Jewish". Accordingly, the Russian revolutionary movement had its own historical logic of development. Priority directions in contemporary Russian historiography were the problems of determining the number of the Jews in the leading revolutionary groups and parties, the attitude of the Russian and Jewish revolutionary figures towards the Jewish pogroms, finding out the reasons that pushed the Jews into the ranks of the Russian revolutionary movement, as well as analyzing their role in the revolutionary processes in general.

At the same time, little attention was paid to the problems of personal motivation of the Jewish revolutionaries. In the history of the revolutionary movement in the Russian Empire there is almost underestimated, rather complex phenomenon as a revolutionary nature of the Jews, the emergence of which, from our point of view, was associated with certain socio-cultural changes within the Jewish ethnic group on the one hand, but on the other hand, was the consequence of the exacerbation of the Jewish question in the Russian Empire.

Key words: *modern Russian historiography, Jews, revolutionary movement, Russian empire.*

Постановка проблеми. Минуло понад сто років відтоді як впала найбільша у світі континентальна імперія. Російська революція 1917 р., яка припинила трьохсотрічне правління династії Романових, виірвала у надрах російського революційного руху, проблеми становлення та розвитку якого викликають у сучасних дослідників живий інтерес, адже не зовсім зрозуміло, які фактори виявилися ключовими у занепаді Російської імперії: внутрішні чи

зовнішні, соціальні чи національні? Однією із маловивчених проблем в історії революційного руху в Російській також можна вважати помітну участь у ньому євреїв, які разом із поляками, вірменами та латвійцями, на початку ХХ ст. спробували розхитати самодержавний режим.

Вперше проблеми участі євреїв у революційному русі у Російській імперії були детально висвітлені у наукових доробках радянських істориків у 1920-х роках. Проте, за умови поширення ідеології класового підходу в радянській науці, дослідження з проблем участі євреїв у революційному русі в Російській імперії у радянській історіографії були поступово згорнуті. Лише після розпаду СРСР у національних історіографіях колишніх радянських республік з'явилися реальні можливості для об'єктивного вивчення історії революційного руху в Російській імперії.

Не стала винятком і сучасна російська історіографія, представникам якої за останні чверть століття вдалося надолужити дослідження тих проблем історичного минулого, які за радянських часів не вважалися пріоритетними напрямками у розвитку історичної науки. З-поміж сучасних російських істориків, які у той чи інший спосіб висвітлювали діяльність російських євреїв у революційному русі Російської імперії, слід відзначити Ю. В. Анісіна, О. В. Будницького, Ю. В. Варфоломеєва, С. В. Ка-

лінчука, В. М. Кудряшева, Б. М. Міронова, Я. Г. Рокитянського та інших, які, загалом, поділяли спільну тезу про те, що історія російського єврейства не може бути написаною поза контекстом історії революції, немовби у паруванні над Росією, адже, як слушно зауважував відомий фахівець з історії слов'янофільства М. І. Цимбаєв, «історія євреїв є складовою історії Росії, драматичною, як і будь-яка інша, сторінкою історії російської революції» (Круглый стол, 2000: 109).

Мета статті. На основі критичного аналізу результатів досліджень російських істориків, визначити пріоритетні напрями та найбільш актуальні проблеми в сучасній російській історіографії участі євреїв у революційному русі в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Мабуть, що одним із відомих науковців, який вперше у сучасній російській історіографії революційного руху в Російській імперії спробував ґрунтовно висвітлити місце та роль євреїв у ньому був О. В. Будницький. У своїй передмові до збірника матеріалів з історії діяльності євреїв у процесах російської революції, московський історик, зокрема зазначав, що «євреї в силу свого нерівноправного становища та національного приниження неодмінно мали б “виробляти” зі свого середовища революціонерів» (Будницький, 1999: 10). Зрештою так воно і сталося, але євреї, як підкреслював О. В. Будницький, ніколи

не відігравали у процесах розвитку революційного руху в Російській імперії «вирішальної» ролі (Будницький, 1999: 11).

Проте, на думку учасників «круглого столу» з приводу публікації вищезазначеного збірника документів, однозначних оцінок у сучасній російській історіографії стосовно участі євреїв у російському революційному русі, не було. Наприклад, з точки зору М. Л. Гавліна, не зовсім зрозуміло, хто першим розпочав «криваву вакханалію за громадянські права та соціальну справедливість» у Російській імперії – революціонери чи уряд? Чи не була політика дискримінації російських євреїв відповідною реакцією урядовців на терор, що його розв'язали революціонери, з-поміж яких було чимало євреїв? (Круглый стол, 2000: 95). М. В. Гавлін помітив доволі цікаву особливість у соціальному складі єврейських революціонерів, адже, як виявилось, більшість із них походили із заможних купецьких родин (Круглый стол, 2000: 107). Натомість В. П. Булдаков був переконаним у тому, що російський уряд своєю необачною політикою з єврейського питання зумовив «соціальну істерію» з боку певної частини єврейського населення Російської імперії, що було затиснуте у кайданах смуги осілості, яка, зрештою, призвела до того, що євреї були змушені встати на шлях відвертої боротьби проти самодержавства (Круглый стол, 2000: 99). У своїх міркуваннях з приводу мотивів,

які штовхали російських євреїв у безодню революційних процесів, сучасні дослідники зазначали про нерозв'язаність єврейського питання у Російській імперії, про існування смуги єврейської осілості, як «апофеозу дискримінації євреїв», яка, власне, на думку В. М. Шевиріна, підвела ризику під царизмом (Круглий стол, 2000: 110).

Важливим предметом для дискусій серед російських дослідників, залишається проблема визначення кількості єврейських діячів у лавах революційних організацій і партій, адже офіційної статистики національного складу революційних партій та організацій в Російській імперії вочевидь не існувало. Натомість О. В. Будницький, котрий, мабуть, спирався на результати дослідження канадського історика Е. Габерера (Haberer, 1995: 257), зазначав, що упродовж становлення революційного руху в Російській імперії, кількість євреїв у ньому неухильно зростала від 5% на початку 1870-х рр., до 30% наприкінці 1880-х років. Напередодні та у роки Першої російської революції євреї становили не менше половини від усієї кількості заарештованих або засуджених російськими властями за політичні злочини (Будницький, 2012: 355). На думку О. В. Будницького, особливою популярністю серед містечкового єврейства користувалися соціал-демократичні організації. Близько половини їх учасників у смузі осілості були євреями. В Одесі цей

показник сягнув 75%, тоді як в обох російських столицях євреїв було не більше 10% від усієї кількості місцевих осередків соціал-демократів (Будницький, 2005). Проте найбільш масовою єврейською організацією російського революційного руху виявився Бунд, який об'єднав у своїх лавах упродовж революційних подій 1905–1907 рр. 34 тис. осіб, у той час, як уся Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) навряд чи перевищувала, як зауважував О. В. Будницький, 10 тис. членів (Будницький, 2005).

Чимала кількість євреїв, як засвідчили сучасні дослідження російських істориків, спостерігалася з-поміж анархістів (Кривенький, 1998: 16) та есерів-максималістів (Павлов, 1989: 197). Зокрема, відомий дослідник анархістського руху в Російській імперії В. В. Кривенький вважав, що євреї становили близько половини від усіх учасників анархістських організацій в Російській імперії (Кривенький, 2018: 124). Однак О. В. Будницький справедливо припускав, що анархістські та максималістські терористичні групи були абсолютно єврейськими (Будницький, 2005). Зрештою, твердження В. В. Кривенького з приводу того, що перші анархістські організації в Російській імперії за своїм національним складом були виключно єврейськими (Кривенький, 2018: 102), доводило істинність попередньої тези О. В. Будницького стосовно єврейських анархістів.

Відомий фахівець із соціальної історії Росії Б. М. Міронов погоджувався з Е. Габерером у тому, що євреї наприкінці 1880-х рр. перетворилися на критичну масу в російському революційному русі, адже становили не менше 40% від усіх його учасників. Позитивна динаміка зберігалася аж до початку Російської революції 1917 р., коли євреї, за показниками революційної активності з-поміж усіх національностей Російської імперії, поступалися тільки латвійцям (Міронов, 2017: 252). Пояснюючи причини революційності російських євреїв, Б. М. Міронов не виключав того, що вона була наслідком їхнього безправного становища в Російській імперії, а отже, їхнє бажання «увійти до великого суспільства з чорного ходу» та за умови перемоги російської революції посісти провідні місця у контролі цілком відповідало прагненням більшості російсько-єврейських революційних діячів (Міронов, 2017: 370–371). «Вважаю, – зазначав петербурзький історик, – що у тому випадку, якщо б російські євреї отримали повну рівноправність внаслідок Великих реформ, то, мабуть, вони б думали не про еміграцію та революції, але піклувалися про свій добробут та інтеграцію до російського суспільства» (Міронов, 2017: 374–375).

Брянський історик Ю. В. Анісін, котрий проаналізував місце та роль євреїв у діяльності польських революційних партій на початку ХХ ст.,

дійшов того висновку, що опозиційна активність євреїв мала декілька видів, а саме: інтернаціоналізм, націонал-соціалізм, сіонізм, націонал-лібералізм, а також «кілька варіацій проміжного характеру» (Анисин, 2012: 13). Масову участь євреїв у політичному русі в Російській імперії Ю. В. Анісін пов'язував із різноманітними факторами, з-поміж яких виокремлював наступні: посилення робітничого та національного рухів, поширення марксизму в Росії, становлення політичного сіонізму, послаблення феодальних і релігійних засад єврейської спільноти, поширення освіченості серед молоді, виникнення загальноросійських та національних партій. Цікавим було зауваження автора з приводу того, що відомий лідер меншовицької фракції РС-ДРП Ю. Й. Мартов був також й «засновником чисто єврейського робітничого руху заради власне єврейських інтересів» (Анисин, 2012: 15). Хоча, як нам видається, біля витоків «єврейського соціалізму» в Росії перебував не Ю. Й. Мартов, а А. Ш. Ліберман і П. Б. Аксельрод. Натомість Ю. В. Анісін мав рацію, коли зазначав про зв'язок багатьох єврейських учасників провідних революційних партій із загальноросійським революційним рухом (Анисин, 2012: 15), але помилявся, коли визначав Бунд, як «націоналістичну партію євреїв», адже, по-перше, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд) не вважався самостійною

партією, а, по-друге, виступав із позицій класової боротьби єврейського народу. Зрештою дискусійними слід визнати висновки російського історика про те, що, мовляв, одним із мотивів участі євреїв у революційному русі була «психологія юдея», його «шира віра в месіанізм боговибраного народу», а його зауваження з приводу того, що начебто «національний фактор не відгравав провідної ролі» дещо суперечило попередньому висновку автора про «ураження сіонізмом» багатьох єврейських організацій (Анисин, 2012: 16).

О. В. Будницький навів більш адекватний тогочасним історичним реаліям приклад типового єврейського революціонера, котрий походив з півдня Росії. Зокрема, один із лідерів повстання у Ростові-на-Дону, у грудні 1905 р., С. Рейзман, котрий ще у підлітком вступив до соціал-демократичної Південноросійської групи учнів середніх шкіл, у 1903 р. втік із Ростова до Петербурга, де брав участь в організації Ради робітничих депутатів. До Ростова він повернувся після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. з особистих мотивів (чорносотенці вбили його сестру). 28 листопада він влаштувався на роботу до залізничної майстерні, наступного дня в обід його було обрано делегатом до залізничного бюро, а ввечері – його головою. У такий карколомний спосіб, як зазначав О. В. Будницький, двадцятирічний слюсар став управляючим Владикавказькою залізнич-

цею, де незабаром розпочався страйк, який згодом перетворився на збройне повстання (Будницький, 2005).

В історії революційного руху в Російській імперії особливе місце посідала проблема єврейських погромів, перша хвиля яких охопила південно-західні губернії Росії після вбивства Олександра II у 1881 році. У дослідженнях С. В. Калінчука (Колинчук, 1998) та В. М. Кудряшева (Кудряшев, 2011) було глибоко проаналізовано ставлення російських соціалістів до єврейських погромів, визначені відмінності у сприйнятті трагічних подій з боку окремих діячів партій «Народна воля» і «Чорний переділ», зокрема зазначено про те, що «латентний антисемітизм» був притаманний не лише російським революціонерам, але також їх єврейським товаришам. Наприклад, В. М. Кудряшев не був упевненим у тому, що з-поміж революційних народників безумовно панував антисемітизм і «сліпе виправдання погромів в силу їх революційного потенціалу» (Кудряшев, 2011: 94), але саме сплеск антиєврейського насильства змусив відомого російсько-єврейського революційного діяча П. Б. Аксельрода вступити у непросту дискусію зі своїми товаришами з приводу «соціалістичного розуміння» єврейського питання (Кудряшев, 2011: 95). Звісно, зазначав В. М. Кудряшев, що російські революціонери не були зовсім позбавлені різноманітних фобій та національних

забобонів, однак більш гостро відчували гіркий присмак антисемітизму євреї-народники, які завжди виступали апологетами «трудящих євреїв», що наражало їх на критику з боку тих неєврейських революціонерів, які «ще не вирішили для себе наскільки методи погромників відповідали високим ідеалам боротьби за свободу» (Кудряшев, 2011: 96).

У монографії московського дослідника О. Б. Міндліна було ґрунтовно висвітлено перебіг погромної кампанії на теренах Російської імперії, з'ясовано місце та роль російських та єврейських соціалістів у період «першої» (1881–1882 рр.) та «другої» (1903–1906 рр.) погромної кризи в історії Російської імперії (Миндлин, 2019). Так, оцінюючи роль народників упродовж єврейських погромів 1881–1882 рр., автор монографії слушно зазначав про те, що антисемітизм не був для них несподіваним явищем, адже він мав місце в їхньому світогляді ще у 1870-х рр., а прокламація Романенко та інші заяви на підтримку погромів сприймалися як такі, що відповідали антисемітським тенденціям, що панували тоді в середовищі народників (Миндлин, 2019: 177–178). О. Б. Міндлін справедливо наголошував на особливому ставленні єврейських революціонерів стосовно погромів, яке не завжди було негативним, що, на думку автора, можна пояснити кризою їхньою ідентичності. «...Євреї-соціалісти не відчували свого зв'язку зі своїм народом,

були відчуженими від нього. Це, а також їхня фізична віддаленість від єврейського світу призводило до того, що єврейські соціалісти самоідентифікували себе не з єврейством, але із революційним рухом, внаслідок чого виявляли байдужість стосовно жертв погромів або навіть морально підтримували погромників» (Миндлин, 2019: 178–180). Відомо, що євреї вирізнялися своєю бурхливою революційною діяльністю упродовж Першої російської революції, що не могло не позначитися на тому, що в суспільній думці Російської імперії усіх євреїв почали асоціювати із заколотниками і підбурювачами до революції. Це спричинило хвилю жорстоких єврейських погромів у жовтні 1905 р., якою була охоплена майже уся європейська частина країни. Навіть Микола II був переконаним у тому, що причиною єврейських погромів була їх висока активність у революційних подіях (Миндлин, 2019: 248). Бундівці, есери, соціал-демократи та анархісти, з-поміж яких було чимало євреїв, підкреслював О. Б. Миндлін, брали участь в організації збройного опору урядовим військам під час погромів у Лодзі, Білостоці, Житомирі та Одесі. Відповідно це лише посилювало протистояння, збільшувало кількість жертв серед мирного єврейського населення цих міст. Наприклад, в Одесі, як зауважував автор, масові вуличні заворушення спричинили єврейські революціонери, які першими поцілили у мирну

ходу місцевих монархістів (Миндлин, 2019: 258), а зухвалі напади єврейських анархістів у Білостоці на поліцейських, розстріл учасників хресної ходи змусили розлючений натовп вдаватися до антиєврейського насильства (Миндлин, 2019: 296).

До окремої групи досліджень слід віднести наукові доробки, авторами яких було проаналізовано життєвий шлях відомих російсько-єврейські революційних діячів, визначено їхнє місце в історії революційного руху в Російській імперії. Серед таких дослідників слід відзначити Я. Г. Рокитянського (Рокитянский, 2009), В. І. Шубинського (Шубинский, 2016), Ю. Г. Фельштинського, Г. Й. Чернявського (Фельштинский, Чернявский, 2012), Р. А. Городницького (Городницкий, 1999) та Ю. В. Варфоломєєва (Варфоломеев, 2015).

Зокрема, постать відомого російсько-єврейського лідера Партії есерів Г. А. Гершуні, яка була обрана саратовським істориком Ю. В. Варфоломєєвим для аналізу, була добре відомою в історії російського революційного руху. Гершуні був не лише головою есерівських бойовиків, він стояв біля витоків однієї з найбільшої революційної партії в Російській імперії, а його роль в організації систематичного терору в Росії залишається, мабуть, неперевершеною (Див.: Безаров, 2014). Ю. В. Варфоломєєв докладно висвітлив шлях Гершуні до революції, який той, очевидно, розпочав ще у стінах Київського

університету, та зауважив, що вибір Гершуні професії фармацевта був закономірним, оскільки саме мирні єврейські «фармацевти» згодом вступали до екстремістських опозиційних організацій, готували у своїх лабораторіях бомби для ненависного їм царського режиму. «Не відомо, – зазначав автор статті, – як би склалася московська доля фармацевта Гершуні, якщо б не ухвалення 13 листопада 1897 р. офіційної заборони на проживання у Москві та Московській губернії тим із євреїв, які вивчали фармацію та повивальну справу», внаслідок чого Гершуні був змушений повернутися назад до смуги осілості та оселитися у Мінську (Варфоломеев, 2015: 20). «Револьюційний невроз» захопив молодого мінського бактеріолога, який з головою занурився у процеси револьюційної боротьби. Проте, як справедливо зазначав Ю. В. Варфоломеев, переломним моментом у біографії револьюціонера Гершуні стала зустріч із «бабкою російської револьюції» К. К. Брешко-Брешковською, котра за суттю «зробила» з Гершуні професійного револьюціонера (Варфоломеев, 2015: 21). Щоправда, Ю. В. Варфоломеев дивувався з того, як «фармацевта від револьюції», цинічного та свідомого терориста-вбивцю майже обожнювали його товариші й товаришки, поважали його вороги (Варфоломеев, 2015: 22). Дослідник мав рацію, коли зауважував про те, що власне Гершуні безпосередньої участі у скоєнні

терактів не брав, але був їх організатором та ідейним натхненником (Варфоломеев, 2015: 23). Навіть після своєї легендарної втечі з російської каторги до США у діжці з капостою, Гершуні не припинив бурхливої революційної діяльності і назбирав в Америці у вигляді добровільних внесків на користь російської революції колосальну на той час суму – 180 тис. доларів (Варфоломеев, 2015: 24). Критично оцінюючи наслідки революційної активності Гершуні, Ю. В. Варфоломеев натомість не звернув увагу на значення національного чинника у розвитку лідерських якостей видатного російсько-єврейського революціонера, який, на наш погляд, відіграв не останню роль у перетворенні колишнього фармацевта на «художника у справі терору».

Висновки. Таким чином, у сучасній російській історіографії революційного руху в Російській імперії проблеми участі у ньому російських євреїв набули належного висвітлення. Більшість російських істориків були переконані у тому, що євреї відгравали важливу, хоча й не ключову роль у процесах становлення російського революційного руху. Російські дослідники не заперечували того факту, що євреї були активними учасниками обох російських революцій у 1905 і 1917 рр., які натомість за своїм характером не були виключно «єврейськими». Отже, російський революційний рух мав власну історичну логіку розвитку. Пріоритетними напрям-

ками у сучасній російській історіографії виявилися проблеми визначення кількості євреїв у складі провідних революційних груп і партій, ставлення російських та єврейських революційних діячів до єврейських погромів, з'ясування причин, які штовхали євреїв до лав російського революційного руху, а також аналізування їхньої ролі у революційних процесах взагалі. Водночас мало уваги зверталось на проблеми особистої мотивації єврейських революціонерів. Залишився майже недооціненим такий доволі складний феномен в історії революційного руху в Російській імперії, як революційність євреїв, виникнення якого, на наш погляд, пов'язувалося із певними соціокультурними змінами всередині єврейської етногрупи з одного боку, але з другого, було наслідком загострення єврейського питання в Російській імперії.

Список використаних джерел та літератури

1. Анисин, 2012 – Анисин Ю. В. Участие евреев в деятельности Полесских организаций политических партий России на рубеже XIX–XX вв. // Вестник Брянского государственного университета: История. Литературоведение. Языкознание. 2012. № 2. С. 12–17.
2. Безаров, 2014 – Безаров О. Т. Григорій Гершуні та становлення ідеології політичного терору в Російській імперії // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Чернівці, 2014. № 4. С. 7–14.
3. Будницький, 1999 – Будницький О. В чужом пиру похмелье // Евреи и русская революция. Материалы и исследования / редактор-составитель О. В. Будницький. М., Иерусалим, 1999. С. 3–21.
4. Будницький, 2012 – Будницький О. Евреи в российских политических движениях // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / под ред. И. Лурье. Т. 2. М., 2012. С. 352–360.

5. Будницкий, 2005 – Будницкий О. Евреи и революция 1905 г. в России: Встреча с народом // Неприкосновенный запас. 2005. №6 (44). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/bud15.html>.
6. Варфоломеев, 2015 – Варфоломеев Ю. В. «Художник в деле террора»: Григорий Гершуни (опыт исторической характеристики) // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия «История», «Международные отношения». 2015. Т. 15. Вып. I. С. 18–26.
7. Городницкий, 1999 – Городницкий Г. А. Гершуни – «крестный отец» эсеровского терроризма // Евреи и русская революция. Материалы и исследования / редактор-составитель О. В. Будницкий. М., Иерусалим, 1999. С. 233–266.
8. Кривенький, 2018 – Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX века: теория, организация, практика. М., 2018. 430 с.
9. Кривенький, 1998 – Кривенький В. В. Предисловие // Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. В 2-х томах. Т. 1. 1883–1916 гг. М., 1998. С. 13–19.
10. Круглый стол, 2000 – «Круглый стол». Из истории и мифологии революции. Почему евреи? // Отечественная история. 2000. №2. С. 89–121.
11. Колинчук, 1998 – Колинчук С. Павел Аксельрод, Лев Дейч и другие... (Евреи-народники и погромы 80-х гг. XIX в.) // Вестник еврейского университета в Москве. 1998. №2. С. 43–62.
12. Кудряшев, 2011 – Кудряшев В. Н. «Чёрный передел», «Народная воля» и еврейский вопрос: реакция русского народничества на еврейские погромы 1881 г. // Вестник Томского государственного университета. 2011. №349. С. 92–96.
13. Миндлин, 2019 – Миндлин А. Б. Антиеврейские погромы на территории Российского государства. 2-е изд., испр., доп. СПб., 2019. 412 с.
14. Миронов, 2017 – Миронов Б. Н. Управление этническим многообразием Российской империи. СПб., 2017. 640 с.
15. Павлов, 1989 – Павлов Д. Б. Эсеры-максималисты в Первой российской революции. М., 1989. 240 с.
16. Рокитянский, 2009 – Рокитянский Я. Г. Гуманист октябрьской эпохи: Академик Д. Б. Рязанов – социал-демократ, правозащитник, учёный. М., 2009. 576 с.
17. Фельштинский, Чернявский, 2012 – Фельштинский Ю. Г., Чернявский Г. И. Лев Троцкий. Книга первая. Революционер. 1879–1917 гг. М., 2012. 448 с.

18. Шубинский, 2016 – Шубинский В. И. Азеф. М., 2016. 351 с.
19. Haberer, 1995 – Haberer E. Jews and Revolution in Nineteenth-century Russia. London: Cambridge University Press, 1995. 359 p.

References

1. Anisin, 2012 – Anisin Ju. V. Uchastie evreev v dejatel'nosti Poleskich organizacij politicheskikh partij Rossii na rubezhe XIX–XX vv. [Jewish participation in the activities of the Polesye organizations of political parties in Russia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries] // Vestnik Brjanskogo gosudarstvennogo universiteta: Istorija. Literaturovedenie. Jazykoznanie. 2012. № 2. S. 12–17. [in Russian].
2. Bezarov, 2014 – Bezarov O. T. Grygorij Gershuni ta stanovlennja ideologii' politychnogo teroru v Rosijs'kij imperii' [Grigory Gershuni and the formation of the ideology of political terror in the Russian Empire] // Aktual'ni pytannja suspil'nyh nauk ta istorii' medycyny. Chernivci, 2014. № 4. S. 7–14. [in Ukrainian].
3. Budnickij, 1999 – Budnickij O. V chuzhom piru pohmel'e [In a foreign feast hangover] // Evrei i russkaja revoljucija. Materialy i issledovanija / redaktor-sostavitel' O. V. Budnickij. M., Ierusalim, 1999. S. 3–21. [in Russian].
4. Budnickij, 2012 – Budnickij O. Evrei v rossijskich politicheskikh dvizhenijah [Jews in Russian political movements] // Istorija evrejskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Pol'shi do padenija Rossijskoj imperii' / pod red. I. Lur'e. T. 2. M., 2012. S. 352–360. [in Russian].
5. Budnickij, 2005 – Budnickij O. Evrei i revoljucija 1905 g. v Rossii: Vstrecha s narodom [Jews and the Revolution of 1905 in Russia: Meeting with the People] // Neprikosovennyj zapas. 2005. №6 (44). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/bud15.html>. [in Russian].
6. Varfolomeev, 2015 – Varfolomeev Ju. V. «Hudozhnik v dele terrora»: Grigorij Gershuni (opyt istoricheskij harakteristiki) [“The Artist in Terror”: Grigori Gershuni (Experience of Historical Characteristics)] // Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija. Serija «Istorija», «Mezhdunarodnye otnoshenija». 2015. T. 15. Vyp. I. S. 18–26. [in Russian].
7. Gorodnickij, 1999 – Gorodnickij G. A. Gershuni – «krjostnyj otec» jerserovskogo terrorizma [Gershuni - the "godfather" of SR terrorism] // Evrei i russkaja revoljucija. Materialy i issledovanija / redaktor-sostavitel' O. V. Budnickij. M., Ierusalim, 1999. S. 233–266. [in Russian].
8. Kriven'kij, 2018 – Kriven'kij V. V. Anarhistskoe dvizhenie v Rossii v pervoj chetverti XX veka: teorija, organizacija, praktika [Anarchist movement in Russia in the first quarter of the twentieth century: theory,

- organization, practice]. M., 2018. 430 s. [in Russian].
9. Kriven'kij, 1998 – Kriven'kij V. V. Predislovie [Foreword] // Anarhisty. Dokumenty i materialy. 1883–1935 gg. V 2-h tomah. T. 1. 1883–1916 gg. M., 1998. S. 13–19. [in Russian].
 10. Kruglyj stol, 2000 – «Kruglyj stol». Iz istorii i mifologii revoljucii. Pochemu evrei? ["Round table". From the history and mythology of the revolution. Why Jews?] // Otechestvennaja istorija. 2000. №2. S. 89–121. [in Russian].
 11. Kolinchuk, 1998 – Kolinchuk S. Pavel Aksel'rod, Lev Dejch i drugie... (Evrei-narodniki i pogromy 80-h gg. XIX v.) [Pavel Axelrod, Leo Deitch and others ... (Jewish populists and pogroms of the 80s of the XIX century)] // Vestnik evrejskogo universiteta v Moskve. 1998. №2. S. 43–62. [in Russian].
 12. Kudrjashev, 2011 – Kudrjashev V. N. «Chjornyj peredel», «Narodnaja volja» i evrejskij vopros: reakcija russkogo narodnichestva na evrejskie pogromy 1881 g. ["Chjornyj peredel", "Narodnaya Volya" and the Jewish question: the reaction of Russian populism to the Jewish pogroms 1881] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. №349. S. 92–96. [in Russian].
 13. Mindlin, 2019 – Mindlin A. B. Antievrejskie pogromy na territorii Rossijskogo gosudarstva [Anti-Jewish pogroms on the territory of the Russian state]. SPb., 2019. 412 s. [in Russian].
 14. Mironov, 2017 – Mironov B. N. Upravlenie jetnicheskim mnogoobraziem Rossijskoj imperii [Managing the ethnic diversity of the Russian Empire]. SPb., 2017. 640 s. [in Russian].
 15. Pavlov, 1989 – Pavlov D. B. Jesery-maksimalisty v Pervoj rossijskoj revoljucii [Maximalist Socialist-Revolutionaries in the First Russian Revolution]. M., 1989. 240 s. [in Russian].
 16. Rokitjanskij, 2009 – Rokitjanskij Ja. G. Gumanist oktjabr'skoj jepohi: Akademik D. B. Rjazanov – social-demokrat, pravozashhitnik, uchjonyj [The humanist of the October epoch: Academician D. B. Ryazanov – Social Democrat, human rights activist, scholar]. M., 2009. 576 s. [in Russian].
 17. Fel'shtinskij, Chernjavskij, 2012 – Fel'shtinskij Ju. G., Chernjavskij G. I. Lev Trockij. Kniga pervaja. Revoljucioner. 1879–1917 gg. [Leon Trotsky. Book One. Revolutionary. 1879–1917]. M., 2012. 448 s. [in Russian].
 18. Shubinskij, 2016 – Shubinskij V. I. Azef [Azef]. M., 2016. 351 s. [in Russian].
 19. Haberer, 1995 – Haberer E. Jews and Revolution in Nineteenth-century Russia. London: Cambridge University Press, 1995. 359 p. [in English].